

POLSKA ENCYKLOPEDIA NAUKOZNAWCZA XVII WIEKU¹

Wiek XVII w Europie został obecnie uznany przez jego znawców za wielkie stulecie, stulecie erudycji, które mimo nie sprzyjających warunków życia, okazało się okresem rozkwitu nauki. Powstawały wtedy na świecie wybitne systemy filozoficzne, dokonywano przełomowych odkryć naukowych, budowano coraz doskonalszą aparaturę badawczą, rozdziły się koncepcje metanaukowe. Były to symptomy wielkiej rewolucji umysłowej i zapowiedź nauki nam współczesnej.

W Polsce epoka baroku swą żywiołowością, wszechstronnością, nowoczesnością i oryginalnością koncepcji naukowych dorównywała dorobkowi polskiej nauki zarówno doby odrodzenia jak i oświecenia. Nauce polskiej nie były obce także osiągnięcia myśli zachodnioeuropejskiej. Na zachodzie Europy, jak i u nas dzieła wielu uczonych wykazywały encyklopedyczne tendencje w pojmowaniu nauki. Ten polihistoryzm, dążący do ogarnięcia różnorodnych dziedzin wiedzy, zaowocował również w Polsce dziełami naukowymi i podręcznikami szkolnymi Bartłomieja Kerkermanna, Jana Jonstona, Szymona Starowolskiego i innych.²

W wieku XVII narodziły się też pierwsze encyklopedie polskie.³ Autorem encyklopedii wyrosłej z zainteresowań polihistorycznych i naukoznawczych baroku był Antoni Sulcz. On to w ostatnim dwudziestoleciu

¹ Sulcz (Sulc, Szulc) Antoni: *Orbis Quod Vult: || In Obiectis Centum Scientiarium [sic!]. || Seu || Omni-Scibile, || Compendiosè, et Distinctè, || Explicatum. || In Mysterio Concrucifixionis Christo: || B. Francisci, Patriarchae Minorum. || Nová Methodo, ac Materiá, Lectoribus et Praedicatoribus Opportuná, Omnibusq̄ Scientificis Iucundá, || Ut Corda Fidelium, in Christi Crucifixi, accendantur amorem. || <Iuxta Bull. Pauli V. Pontif. Max.> || Declaratum. || Omnigenaeque [sic!]. Inventionis et Multiplicis Sensus, || Quingentis Conceptibus, R.P. Antonii Sulcz, Poloni. || Ord. Minor. Reg. Obs. Prov. Russiae, S. Th. Lector. et Praed. Gen. || Anno Domini MDCLXXXII [1682]. || Dantisci, || Imprimebat David-Fridericus Rhetius. || 4° s. nlb. 26, Liber I s. 100, Liber II s. 184, Liber III s. 92, Liber IIII — Liber V s. 98, s. nlb. 35 [indeksy i errata]. E XXX 24. W drugim wersecie tytułu błąd: „scientiarium”; powinno być: scientiarum. Różnice z E.: w egz. Biblioteki Uniw. KUL przed Księgą I jest s. nlb. 26; u E.: s. nlb. 16. W egz. tejże Biblioteki oraz w egz. WBP im. H. Łopacińskiego w Lublinie zostały wymazane litery „que” w wyrazie „omnigeneaque” jako błędne.*

² Voisé W.: *Myśl społeczna XVII w.* Warszawa 1970 s. 9—11, 181; Kamiński St.: *Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk.* Lublin 1970 s. 82—83; *Nauka.* [w:] WEP, T. 7 s. 648; Barycz H.: *Barok.* W: *Historia nauki polskiej.* T. 2. Wr. 1970 s. passim i 224; *Historia Polski.* Red. J. Tazbir. Warszawa 1980 s. 289.

³ Por. Protasowicz Jan: *Inventores rerum.* Wyd. K. Świerkowski. Wr. 1973. Rok wydania pierwszego: 1608.

ORBIS QUOD VULT:
IN OBIECTIS CENTUM SCIENTIARIUM.
SEU
OMNI-SCIBILE,

Compendiosè, & Distinctè,
EXPLICATVM.

In MYSTERIO CONCRUCIFIXIONIS CHRISTO:
B. FRANCISCI, Patriarchæ Minorum.

Novâ Methodo, ac Materiâ, Lectoribus & Predicatoribus Opportunâ, Omnibusq; Scientificis lucundâ

Ut Corda Fidelium, in Christi Crucifixi, accendantur amorem.

(iuxta Bull. Pauli V. Pontif. Atax.)

DECLARATUM.

Omnigenæ Inventionis & Multiplicis Sensûs
Quingentis CONCEPTIBUS,

R. P. ANTONII SULCZ, Poloni.

Ord. Minor. Reg. Obs. Prov. Rusiæ, S. Th. Lector. & Præd. Gen.

ANNO DOMINI M DC LXXXII

DANTISCI,

Imprimebat DAVID-FRIDERICUS RHETIUS.

Strona tytułowa encyklopedii Antoniego Sulcza

XVII w. podarował współziomkom encyklopedię naukoznawczą, prawdopodobnie pierwszą tego typu w naszym kraju. Wypada zatem uznać Antoniego Sulcza za prekursora w Polsce nowego gatunku encyklopedii specjalnych.

Antoni Sulcz (Sulc, Sulcius), a właściwie Szulc⁴, był zakonnikiem franciszkaninem, gwardianem klasztoru oo. bernardynów prowincji rus-

⁴ Na s. nłb. 14 nazwa autora Antonius Szulc; por. dzieła religijne zapewne tego samego autora, A. Szulca — E XXX 305—306.

kiej w Brześciu. Jednocześnie zaś sprawował we Lwowie funkcję lektora teologii, czyli profesora kleryków zakonnych. Ponadto piastował godność kaznodziei generalnego zakonu franciszkanów, czyli minorytów (braci mniejszych) reguły obserwantów, zwanych w Polsce bernardynami.

W 1682 roku Antoni Sulcz opublikował w Gdańsku dzieło po łacinie *Orbis quod vult...*, który to tytuł można odtworzyć następująco w języku polskim: „[To wszystko] Co System Wiedzy Oznacza: || W Przedmiotach Stu Nauk. || Albo || W S Z E C H — W I E D Z A, || Zwięźle, i Wyrażnie: || WYJAŚNIONA. || W Tajemnicy Współukrzyżowania z Chrystusem: || Świętego Franciszka, Patriarchy Minorytów. || Nową Metodą, jak i Treścią, Czytelnikom i Kaznodziejom Przydatną, a zwłaszcza Wszystkim Uczonym Przyjemną, || Aby Serca Wiernych, do Chrystusa Ukrzyżowanego, zapłonęły miłością. || (Według Bulli Pawła V Najwyższego Kapłana) || UKAZANA. || W Różnorodnej Tematyki i Wielorakiego Znaczenia, || Pięciuset Pozycjach, || [przez] Najprzewielebniejszego Ojca Antoniego Sulcza, Polaka. || Zakonu Minorytów Reguły Obserwantów Prowincji Ruskiej, Świętej Teologii Lektora i Kaznodzieję Generalnego. || Roku Pańskiego 1682 || w Gdańsku || Tłoczył Dawid-Fryderyk Rhetius”.

Dwa słowa tytułu: *orbis* i *wszechwiedza* — *omni-scibile* są prawdopodobnie bezpośrednio powiązane: pierwsze — z tytułem słownika encyklopedycznego z roku 1658 *Orbis pictus* — „Świat malowany” lub „Świat w obrazach” Jana Amosa Komenskigo, pedagoga czeskiego; drugie — z głoszoną wówczas przez tegoż Komenskigo oraz Jana Jonstona ideą *pansofii* — wszechmądrości, zmierzającej do osiągnięcia wiedzy uniwersalnej⁵. Pośrednio jednak pierwszym słowem tytułu nawiązuje erudyta XVII stulecia do średniowiecznych nazw encyklopedii: ogólnych obrazów i zestawień. *Orbis* oznaczał bowiem krąg, okrąg, całokształt poglądów, system wiedzy, zbiór dyscyplin naukowych, wykształcenie encyklopedyczne. I rzeczywiście, w przedmowie na s. 7 autor podobnie objaśnia to słowo. Jego kompendium lub wokabularz, tak jak materialny okrąg ziemi — *orbis terrarum*, jest pod względem racjonalnym mikrokosmosem, czyli małym światem — *parvus orbis*, który się składa z wielkiej liczby przedmiotów (tematów) naukowych, ukazanych w mądrości krzyża.

Porównanie *centum scientiarum* A. Sulcza i *hekatontas scriptorum* Sz. Starowolskiego⁶ wskazuje na barokową manierę, przejawiającą się w chęci ogarnięcia pełni omawianych zjawisk, ponieważ *centum* znaczy nie tylko „sto”, ale i „bardzo wiele”. Natomiast liczba pięćset jest oznaką religijności autora — franciszkanina, który tym sposobem pragnie uczcić

⁵ Kopalński W.: *Słownik wyrazów obcych...* Wyd. 5. Warszawa 1965, s. 539; *Pansofia*. W: WEP T. 8 s. 443.

⁶ Starowolski S.: *Scriptorum polonicorum hekatontas*. Francoforti 1625; Wyd. w jęz. pol. Starnawski J., Bielak F. pt. *Setnik pisarzy polskich*. Kr. 1970.

pięć ran Jezusa⁷, objawionych w ciele św. Franciszka. Z tego powodu autor nadaje liczbie pięć zasadniczą rolę w kompozycji *Orbisu*.

Warto przyjrzeć się bliżej staremu, sprzed trzystu lat dziełu, aby się przekonać, jaką metodę zastosował w nim autor, i czy treść encyklopedii może jeszcze dziś zaciekawiać swoimi wartościami poznawczymi. Analiza dzieła A. Sulcza będzie zatem charakterystyką *Orbisu* od strony koncepcji metodologicznej autora i edytora oraz autorskiej koncepcji merytorycznej — treści encyklopedii.

KOMPOZYCJA WEWNĘTRZNA I ZEWNĘTRZNA

Zarówno kompozycja wewnętrzna, wydawnicza encyklopedii, uformowana przez autora i edytora, jak i związana z nią jej struktura zewnętrzna, czyli ukształtowanie graficzne i typograficzne są przeprowadzone jednolicie i konsekwentnie.

Główny zrąb encyklopedii — tekst właściwy podzielił autor na sto numerowanych haseł. Hasło, które podaje informacje o jednej umiejętności ludzkiej — *scibilium*, czyli nauce bądź sztuce (rzemiośle) składa się z dwóch części: *informatio* i *inventio*, te zaś z kolei zawierają po pięć pozycji. Pierwsza część każdego hasła, zwana *informatio*, jest właściwą encyklopedią o naukach. Do *informatio* wchodzi pięć pojęć wrodzonych — *praenotanda*: 1. *Nomen* lub *interpretatio*, *ethymologia*, *explicatio* — objaśnienie znaczenia i pochodzenia słowa, np. *Theologia*, *á Theos et Logos... id est Sermo de Deo*;⁸ 2. *Descriptio* — definicja danej nauki lub umiejętności praktycznej, np. *Medycyna* jest nauką zachowywania zdrowia, leczenia chorób i przedłużania życia ludzkiego naturalnymi lekarswami; 3. *Divisio* lub *partitio* — podział, klasyfikacja danej nauki, np. *Podział*... na gramatykę teoretyczną, czyli badawczą — *speculativa* i historyczną, czyli opisową — *expositiva*. Pierwsza składa się z prozodii, etymologii i składni, druga — z odczytania, objaśniania, poprawiania i oceny mowy; 4. *Obiectum* — przedmiot danej nauki, np. *Obiectum geographiae est orbis terrarum*; 5. *Differentio* lub *distinctio* — ukazywanie różnic między naukami, np. *Metafizyka* i *teologia* zgadzają się w przedmiocie, bo obie traktują o Bogu, różnią się zaś sposobem poznawania: pierwsza dochodzi do Prawdy drogą naturalną, druga — nadnaturalną, naukową. Wymienione pojęcia typowe, które zazwyczaj występują

⁷ Na s. nlb. 7: „*Quincunxis Vulnerum Iesu*”. *Quincunx*, *-uncis*, m.: kształt piątki rzymskiej, pięć punktów rozstawionych w prostokącie, cztery w rogach a jeden w środku, jak w kostce gry w domino lub w kartach do gry; tu — symbol geometryczny pięciu ran Chrystusa. Por. Koncewicz Ł.: Nowy słownik podręczny łaćcińsko-polski. Warszawa, Druk. K. Prochaska, Cieszyn [br.].

⁸ *Theologia* od *Theos* i *Logos*... to jest mowa o Bogu.

w *informatio* są wielokrotnie zastępowane innymi; wtedy szyk nieco się zmienia, ale liczba pozycji trwa nie naruszona. W ogóle w księgach od trzeciej do piątej zdarza się więcej wariantów nazw pozycji. Najczęściej pozycja piąta nazwana jest *consideratio* — rozważania, uwagi dodatkowe albo, rzadko, *laudes* — pochwały danej umiejętności, wyrażające się w wierszach czy powiedzeniach sławnych ludzi, np. Książki „Wy jesteście znakomitym myśli odpoczynkiem, || Przyjemną rozkoszą szlachetnego ducha”⁹. Niekiedy, a dotyczy to zwłaszcza umiejętności praktyczno-gospodarczych i mechanicznych — rzemiosł, których opisy są umieszczone w księgach czwartej i piątej, podaje A. Sulcz nazwiska wynalazców, twórców, autorów — *inventores*. Są one umieszczone w jednej z pozycji części pierwszej hasła, zatytułowanej *inventio*, czyli wynalazek, przemysł, np. „W sztuce drukarskiej wynalazcami byli: Joannes Gunderberger [sic!], Joannes Faust [sic!], Joannes Mendinbach [?], obywatele Moguncji”¹⁰. Najrzadziej, tylko sporadycznie, wspomina autor o metodzie — *officium*, *modus*, *qualitas* danej nauki; są to informacje wprowadzane niekonsekwentnie, bądź to w specjalnych pozycjach, nazwanych *modus*, bądź w tekście innej pozycji, np. w *consideratio* medycyny.

Część druga każdego ze stu haseł *Orbisu*, podzielona również na pięć pozycji, pojęć — *conceptus*, nosi nazwę *inventio* — temat, czyli przedstawienie, pogłębienie i analizowanie danej umiejętności zależnie od jej charakteru. *Inventio*, według A. Sulcza, „uczy szukać, odkrywać i zrozumieć zjawiska, które mówca przedstawia; jest zatem zgłębieniem problemów prawdziwych albo prawdopodobnych, które czyni zagadnienie wiarygodnym”¹¹. *Inventio* jest syntetycznie, encyklopedycznie opracowanym zbiorem materiałów, przede wszystkim do kazań. Obok podstawowych wiadomości z zakresu danej dyscypliny naukowej czy zawodu A. Sulcz notuje przykłady z życia, cytaty z Pisma Świętego, ojców Kościoła i innych autorów oraz różne własne skojarzenia, związane niekiedy tylko drobnym rysem z głównym tematem hasła, nie zapominając w ostatnich zdaniach każdej prawie pozycji powiązać swoich wywodów z męką Jezusa Chrystusa i stygmatami św. Franciszka. Ciekawie przedstawia się *inventio scibilium chalcographicum seu typographicum*. Po kilku wzmiankach o białym papierze, metalowych czcionkach i innych przyrządach z zakresu drukarstwa przytacza A. Sulcz dwa dłuższe przykłady: o dużej literze T, która oznacza krzyż i o cudzie w Sandomierzu, który

⁹ „Libri...: || Vos estis requies honesta mentis || Jucunda ingenii bonis voluptas”. — Ks. IV sc. 96 [właśc. 95] s. 73.

¹⁰ Jan Gutenberg, właściwe nazwisko Johannes Gensfleisch; Jan Fust; Jan Mendinbach (?). — Ks. V sc. 94 s. 69.

¹¹ Ks. II sc. 47 poz. 5 s. 126. *Inventio* jest pierwszą z pięciu części retoryki.

CONCEP: V. Est Sendomiria, in Regno Poloniz, Civitas
Num. 470. celebris. ibi in Conventu P. Prædicatorum, obeunte prio-
 ratum Beato Sadoc, cum quadraginta novem Fratribus, psal-
 lentibus in Ecclesia Domino, Novitius legens Martyrolo-
 gium in Choro, invenit aureis literis impressum: *Sendomiria*
passio 49. Martyrum, obstupuit. atq; cum legisset voce clarâ,
 obstupere omnes. probarunt itaq; aspiciendo librum, & ap-
 probarunt. Et mysterium erat, Tarratis Poloniam tunc de-
 vastantibus: trucidatione è vita sublatis, ad solemnitatem
 cælestis Jerusalem, migraturos. Ut rem probavit exitus. In
 Libro quoq; Stigmatum. expressum est *aureis characteribus*
Charitatis Scriptum: *Passio Domini nostri JESU CHRISTI.*
 estq; Scripto hoc, pronuntiatio *Martyris Regis Martyrum*, pa-
 tulo ore vulnerum.

Biere: in
 Com: Vit.
 S. Dom.
 Prufez in
 Chr: Sanct
 Polon.

CAPUT X.

De 96. Scibili Bibliopægico.

INFORMATIO. Prænotandis V: *Descriptio-
 nem, Divisionem, Objectum, Considerata, Inven-
 tionemq; Bibliopægie, declarans.*

I. **B**ibliopæica: est Ars mechanica, compactionis ordina-
 tionisq; chartæ Librorum, causâ decoris, roboris,
 commoditatis legentium, & præcipue conservationis.

II. Bibliopægi, multiplex labor est: aliter compin-
 git solidatq; Libros, in pargamena charta, seu corio Scriptos
 aut impressos. aliter in papyro. aliter obvelando pelle, serico,
 ligno. aliter solâ papyro tegendo.

III. Objectum materiale, *volumen Libri*, sumit nomen
 à *volvendo vel Involvendo*. revolvuntur enim chartæ ejus, ac ne
 facile destruantur, corio involvuntur. item à *Volutando* folia
 namq; Libri, instar folii arboris, præ tenuitate levitateq;

MALERT

Fragment tekstu głównego dzieła: hasło „introligatorstwo”

to opis jest rzadko spotykaną w tej księdze informacją o Polsce, a za-
 czyna się od słów *Est Sendomiria, in Regno Poloniae, Civitas celebris.*
 Zanim 49 zakonników sandomierskich zginęło śmiercią męczeńską z rąk
 Tatarów, pustoszących ziemię polskie, przeczytało przedtem w księdze

podczas modłów w chórze słowa wydrukowane złotymi literami *Sandomiriae passio 49 Martyrum*¹².

Pod względem formalnym budowa *informatio* — części pierwszej hasła nie odbiega wiele od dzisiejszej struktury typowego hasła encyklopedycznego. Zaczyna się wyrazem hasłowym, np. *de scibili philosophico*; ponadto jeszcze ma rozbudowany nagłówek hasła: wymienia bowiem nie tylko sam wyraz *informatio* ale również, zaraz obok niego, określniki pięciu pozycji (podobnie zresztą, jak w hasle *inventio*). Przytacza znaczenie i etymologię wyrazu hasłowego, nawet hebrajską i egipską, czasami syryjską; przeważa jednak źródłosłów grecki lub łaciński. Dużo nazw nauk pochodzenia greckiego lub będących zlepkiem grecko-łacińskim zupełnie dziś wyszło z użycia, albo zostało utworzonych przez autora? Ustali to może kiedyś specjalista. Encyklopedia podaje następnie definicję wyrazu hasłowego oraz wiadomości dostępne autorowi o stanie teoretycznym danej nauki czy rzemiosła, a także klasyfikacje terminologiczno-pojęciowe tych umiejętności. Brakuje natomiast programowo rozwiniętego rysu historycznego nauk, choć sporadycznie są wymieniane postacie historyczne — wynalazców; nie ma też prawie wcale informacji o nauce polskiej. Te pominięcia są jednak do wybaczenia, gdy się zważy abstrakcyjny w dużej mierze aspekt encyklopedii i wyraźną tendencję autora do kondensacji treści. Oczywiście, co już całkiem nie dziwi, nie ma w hasle wyrazów odsyłaczowych, tak bardzo rozpowszechnionych w dzisiejszych encyklopediach. A. Sulcz zasługuje natomiast na uznanie jako mistrz „stylu encyklopedycznego” pierwszej części haseł — *informatio*, który się odznacza naukową obiektywnością ujęcia tekstu, a zaniechaniem dyskusji, polemik, sądów kategorycznych i wyrażania prognoz, choć pozwala na stosowanie syntez i sądów wartościujących, jak w ocenie nauki nr 100 — *sophiologii*. Autor posługuje się językiem lapidarnym, poprawnym terminologicznie i zrozumiałym dla niespecjalistów.

Charakterystyka rodzaju hasła *informatio* przedstawia się następująco: ze względu na budowę opracowania jest to dłuższe hasło opisowe o określonej ciągłości tekstu, a nie krótkie, zwarte hasło definicyjne, czyli słownikowe; z uwagi na stopień autonomii — hasło samoistne, samodzielne, ponieważ encyklopedia nie ma podhaseł i odsyłaczy; według kryterium zawartości — hasło jednostkowe, obejmujące informacje wskazane nagłówkiem hasła. Ponadto jednak, według tego samego kryterium, encyklopedia zawiera inny rodzaj haseł, wyższego stopnia. Są to zacząt-

¹² W Królestwie Polskim jest Sandomierz, sławne miasto. Cierpienie (męka) 49 męczenników z Sandomierza. — Ks. V sc. 94 s. 72.

ki, jak gdyby załączki współcześnie występujących w encyklopediach haseł zbiorczych, sumujących informacje wielu haseł pojedynczych. Haseł jednostkowych w *Orbisie* jest sto, a haseł zbiorczych — pięć. Hasła zbiorcze, nazwane *aditus* — wstęp, są umieszczone na początku pięciu wielkich grup nauk w celu ich ogólnego, skrótowego scharakteryzowania. Przede wszystkim jednak hasła zbiorcze pełnią specjalną funkcję: informują o dalszym logicznym podziale nauk, tym razem w obrębie każdej z ich pięciu grup.

Liczba pięć jest, jak już wspomniano, specjalnie preferowana przez miłośnika stygmatów św. Franciszka. Toteż nic dziwnego, że i tekst główny *Orbisu* dzieli się na pięć zasadniczych grup nauk, a zarazem pięć ksiąg: 1. *scibilia sacra* — nauki święte, 19 haseł; 2. *sc. scholastica* — n. szkolne, 40 haseł; 3. *sc. politica* bądź *civilia* — umiejętności polityczno-obywatelskie, 17 haseł; 4. *sc. aeconomica* lub *domestica* — um. gospodarcze, domowe, prywatne, 9 haseł; 5. *sc. mechanica* lub *artificialia* — um. mechaniczne, czyli sztuki albo rzemiosła, 15 haseł. Podział nauk według kryterium adresata, względnie przydatności dla zbiorowisk osób, prywatnych lub stowarzyszonych w zawodach i instytucjach, jest układem przejrzystym, celowym i użytecznym dla czytelników. Struktura materiału hasłowego w encyklopedii A. Sulcza jest rzeczowa, logiczna. Jest to układ systematyczny, zewnętrznie tylko dwustopniowy, w zasadzie zaś nawet pięciostopniowy. Hasła zbiorcze, nadrzędne nad stu naukami są pierwszym, najwyższym stopniem uogólnienia. Drugi stopień klasyfikacji stanowi podział na pięć ksiąg, grup nauk. Trzeci zaś stopień — to zróżnicowanie na dalsze podrzędne pięć zbiorów nauk w obrębie jednej głównej grupy, według wskazań autora, zawartych w hasłach zbiorczych. Można jednak, a nawet należy, idąc za tropem liczby pięć, doszukiwać się podziałów czwartego, a niekiedy też i piątego stopnia. Tkwią one już wewnątrz tekstu hasła, w pozycji *divisio*, w której autor przeprowadza klasyfikację nauk szczegółowych, jak w *scibilium* gramatyki. *Orbis* jest więc systematycznie rozbudowanym schematem klasyfikacyjnym nauk, ujętym jednak w ramy syntetycznego, uporządkowanego wydawnictwa informacyjnego, wygodnego w doraźnych poszukiwaniach.

W nowoczesnej encyklopedii specjalnej o układzie systematycznym trzon główny — *corpus* encyklopedii uzupełniają spisy pomocnicze. Powstała przed trzystu laty encyklopedia A. Sulcza została zaopatrzona obficie w dodatki do tekstu podstawowego. Nie zapomniał autor zamieścić spisu treści, a właściwie — tylko spisu nauk: *Anacephalaeosis scibilium* ... na s. nlb. 19—22. Wyposażył też swą księgę na s. nlb. 7 w przedmowę — *praefatio*, w której wyklada metodę dzieła oraz we wstęp, odnoszący się do drugiej części haseł *Orbisu* — religijnej. Wstęp ten skła-

da się z dwóch artykułów na s. nlb. 23—26: *Informatio et relatio historica concrucifixionis Christo, B(eati) Francisci* oraz *Altera narratio historica mysterii stigmatum*¹³. Szczególną jednak wartość ma aparat naukowy, na który się składają przypisy i indeksy, dotyczące obu części haseł *Orbisu*. Przypisy, umieszczone na marginesach tekstu podstawowego — hasłowego notują skróty przeważnie trzech lub czterech elementów bibliograficznych, jak autor, tytuł, numer tomu i numer rozdziału, np. *Vovin: de Herb.*; c. 5 lub *Isid.: Lib. 7. cap. 10*¹⁴. Jako uzupełnienie zrebu głównego encyklopedii A. Sulcz wprowadza przy końcu ostatniej księgi aż trzy indeksy, a według jego nomenklatury — jeden *index*, który się składa z trzech zbiorów *collectiones*. Każdy indeks jest zaopatrzoney na początku, jakże nowoczesnie, w uwagę — *advertendum*, objaśniającą sposób korzystania z niego. Pierwszy indeks, działowy, nazwany „Zbiorem tekstów świętych” lub „stron świętych tekstów” wymienia w porządku chronologicznym tytuły ksiąg najpierw Starego, a potem Nowego Testamentu, a w ich ramach — cytaty z tegoż Pisma Świętego, poprzedzone numerami utworu (rozdziału) i wiersza, a zakończone cyfrą pozycji — *conceptus*. Cyfra ta pochodzi z *inventio*, czyli z drugiej części hasła, np. *Psalmorum ... 65.16 Audite et narrabo omnes qui timetis Deum, quanta fecit animae meae. 161*¹⁵. Indeks drugi: „Zbiór głównych i godnych uwagi tematów (haseł), wyjaśniających podstawowe zasady stu nauk” jest indeksem klasowym, czyli wykazem w kolejności abecedną, stu głównych dziedzin wiedzy — pierwszych wyrazów hasłowych bez wymieniania nazw nauk szczegółowych, pochodzących z tekstu encyklopedii. Indeks zawiera: nazwę umiejętności, jej numer kolejny, informacje o treści hasła, numery księgi i rozdziału — *caput*, np. *Bibliopaegicum. [Scib.] num: 95. Descriptio I. Varietas operis II. Obiectum et Denominatio III. Decoris Obiecti Inventor IV. Librorum laus V. Lib: [er] 5, c. [aput] 10*¹⁶. Z tego przykładu wynika, że autor umieszcza zawartość hasła w pięciu krótkich numerowanych notkach, podobnie jak to uczynił na początku hasła *informatio*, z tą jednak różnicą, że w indeksie określenie treści nauki jest bardziej obszerne, trafne i zindywidualizowane. Indeks trzeci — to „Zbiór ogólnych tematów, obejmujących i wymieniających pojedynczo własne charakterystyczne pozycje (pomysły)”. Można go nazwać umownie numerycznym, wyliczającym, ponieważ cytuje, pra-

¹³ Informacja i sprawozdanie historyczne o współukrzyżowaniu z Chrystusem Błogosławionego Franciszka; Inne opowiadanie historyczne o tajemnicy stygmatów.

¹⁴ Ks. IV sc. 81 s. 20.

¹⁵ *Psalm 65* [właśc. 66] w. 16: Pójdźcie, posłuchajcie a opowiem, wszyscy, którzy boicie się Boga, co dla duszy mojej uczynił. — *Księga psalmów*. Tłum. z hebr. Cz. Miłosz. Paris 1981 s. 165.

¹⁶ *Introligatorstwo...* . Opis I. Różnorodność pracy II. Przedmiot i nazwa III. Wynalazca oprawy książki IV. Pochwała ksiąg V. ...

II. COLLECTIO.

Proæmialium & notandorum Præmissorum.

Primaria Dogmata, Centum Scibilium, explicantium.

Aduertendum: Numerum priorem, significare *Libros*, qui non nisi *Quinque*. Posteriozem, denotare *No-tanda*. Singulis scibilibus, quinquies solum apposita.

A.

AGYOGRAPHICVM. Scibile Num: 5.

Scientia Sacra Scriptura. Denominatio Notando I. *Explicatio*. Notando II. *Diuisio Librorum, Veter: & N. Testam*, III. *Obiectum Materiale & Formale*, IV. *Vniuersitatem scientiarum, scriptura continet*. V. Lib: 1. c. 5.

ALCHIMICVM. Scibile num: 31.

Interpretatio eius. N. I. *Quid sit*. II. *Ad quam scientiam reducitur*. III. *Practica Philosophia dicitur*. IV. *Medicina inferuit, & quando Mechanica*. V. Lib: 2. c. 12.

ALPHABETICVM. Scib. num: 55.

Interpretatio Nominis. I. *Descriptio Artis*. II. *Literarum Diuisio*. III. *Litera apud Græcos Latinosq; quid denotat*. IV. *Inuentor primus*. V. L. 2. c. 36.

ANATOMICVM. num: 30.

Significatio Nominis. N. I. *Explicatio* II. *Cuius Notitia fit pars*. III. *Docendi Methodus*. IV. *Obiectum quod, & qualis diuisio*. V. L. 2. c. 11.

APOCALYPTICVM. num: 8.

Interpretatio quoad Reuelationes. I. *Descriptio notitia*. II. *Inspirationis Reuelationum species & modi*. III. *Obiectum Materiale & Formale*. IV. *Qualis Reuelatio naturalis & supernaturalis, & quomodo fiat*. V. L. 1. c. 8.

ARCHITECTONICVM. Scib: 87.

Vosù generica acceptio. I. *Obiecta Architectonica*. II. *Causa adificiorum*

Q

III.

Początek indeksu klasowego

wie dosłownie, tytuły hasła *inuentio* według kolejno następujących numerów. Na początku zapisu indeksowego autor stawia numer bieżący *inuentio*, na końcu zaś powiela ten sam numer *scibilium*, np. 95, *Artificiola voluminum perfectio...* [Scib:] 95. O ile indeksy pierwszy i drugi, opisujące materiał dzieła w odmiennym porządku, niż w zrzębie głów-

nym, stanowią właściwe uzupełnienie podstawowego tekstu dzieła, o tyle indeks trzeci jest tylko powtórzeniem układu trzonu głównego encyklopedii. Mimo to spełnia swą rolę informacyjną, ułatwia bowiem poszukiwania skupiając w jednym miejscu tematy stu rozważań.

Ciekawa struktura wewnętrzna encyklopedii — kompozycja autorska i edytorska ma swój bogaty odpowiednik w ukształtowaniu zewnętrznym — typograficznym książki. Układ tekstu całego dzieła, z jedynym wyjątkiem indeksu pierwszego, jest jednoszpaltowy. Tekst podstawowy jest tłoczony antykwą stopnia cycero, teksty zaś pomocnicze, aparatu naukowego — czcionką niższego stopnia. Tekst zrzębu głównego obfituje w pismo pochyłe, którym są oznaczone tytuły pozycji *informatio* i *inventio*, słowa obcego pochodzenia, nazwy nauk i cytaty z innych dzieł; w indeksach zaś kursywa wręcz króluje, z wyjątkiem tytułów ksiąg świętych i nauk. W jednym tylko miejscu, w *inventio* muzyki widnieją dwa krótkie przykłady nut, czyli innego rodzaju tekstu graficznego. Brak ilustracji, który można wytłumaczyć teoretycznym charakterem dzieła i względami ekonomicznymi, stara się drukarz nadrobić graficznymi ozdobnikami drzeworytowymi w kolorze druku. Są to inicjały o motywach roślinnych na wstępie haseł zbiorczych i winiety przy końcu, a czasami i na początku ksiąg. Budowa zewnętrzna całej encyklopedii, czyli *corpusu* i indeksów nie budzi na ogół zastrzeżeń. Wyróżniki graficzne i numeryczne wprowadzają jednocześnie urozmaicenie i ład, ułatwiając wygodne i szybkie korzystanie z encyklopedii. Wersalikami stopniowanymi od większych, jak słowo księga — *liber* wraz z tytułem objętych przez nią nauk (24 i 14 p.) poprzez *informatio* i *inventio* (14 p.) do mniejszych, jak rozdział — *caput* (12 p.) odziera drukarz najistotniejsze całości myślowe. Jeszcze ważniejszą rolę w kompozycji zewnętrznej odgrywa wielorakie numerowanie. Każda z pięciu ksiąg, obejmująca jedną grupę nauk, jest oznaczona liczbą rzymską. Każda księga ma osobną numerację rozdziałów cyframi rzymskimi: tyle ma rozdziałów, ile zawiera nauk. Oprócz tego wszystkie nauki poprzez pięć ksiąg tworzą jeden ciąg, dzięki oznaczeniu ich numerami arabskimi od jednego do stu. Poszczególne pozycje haseł *informatio* i *inventio* zaczynają się cyframi rzymskimi od jednego do pięć. Ponadto wszystkie pozycje hasła *inventio* są na marginesach oznaczone wyrazem *concep. [tus]* i kolejnymi cyframi arabskimi od jednego do pięciuset. Trzy pierwsze księgi mają własną numerację arabską stron (100+184+92). Każda z nich w zasadzie może być osobno oprawiona. Księgi czwarta i piąta burzą jednak tę regułę, ponieważ mają wspólną numerację: 98 stron. Poza tym do dzieła trzeba dodać strony nie liczbowane indeksów i erraty: 35 s., oraz 26 s. zezwoleń na druk, dedykacji, anagramu, wstępnych informacji. Razem encyklopedia liczy 535 stron o formacie 20×16 cm. Niezbyt duża objętość, wygodny for-

mat i wspólne dla wszystkich ksiąg indeksy predestynują *Orbis* do oprawienia go w jeden wolumen.

Stworzenie uporządkowanego typograficznie, łatwego w posługiwaniu się wydawnictwa informacyjnego, które już swoim wyglądem zewnętrznym napawało czytelnika szacunkiem dla naukowości dzieła, było zasługą Dawida Fryderyka Rhete (Rhetiusa), drukarza gdańskiego. W zewnętrznym wystroju encyklopedii, wykonanym przez D. Rhetego, odbiła się cecha wczesnego baroku: ogromna różnorodność krojów i rozmiarów pisma. Rzetelna praca D. Rhetiusa jest przykładem najlepszych tradycji drukarstwa gdańskiego, które w tym okresie celowało wykonaniem: poziomem technicznym i wyglądem estetycznym, ponieważ wzorem i natchnieniem dla niego była niderlandzka monumentalna technika typograficzna¹⁷.

ANALIZA TREŚCI

Treścią *Orbisu* są informacje o stu *scibiliach*, ujętych w pięć grup, wymienionych już przy opisie struktury wewnętrznej głównego tekstu encyklopedii.

Czy A. Sulcz ma sprecyzowaną koncepcję nauki, jak rozumie słowo nauka? Termin *scibilium* od *scibilis*, -e — „to, co się może wiedzieć, do wiedzenia, wiadomy” sugeruje raczej wiedzę w potencji, którą dopiero można nabyć; ewentualnie „wiadomość”, pojęcie szerokie, w którym mieścić się może wiedza naukowa i nienaukowa. I rzeczywiście, syntetycznie zarysowany obraz każdego *scibilium* upoważnia do stwierdzenia, że jest to tylko inicjacja wiedzy, którą należy samemu zdobyć. Do *scibiliów* w tej encyklopedii należą zarówno nauki teoretyczne, jak i „stosowane”, czyli umiejętności praktyczne, a wśród nich — opisy zawodów, rzemiosł lub sztuk. Pierwsze dwie grupy *scibiliów*: nauki święte — *sacra* i szkolne — *scholastica* poświęcone są przede wszystkim refleksji teoretycznej; trzy następne księgi zawierają w większości nauki stosowane, praktyczne.

Jak już wspomniano, układ *scibiliów* jest logiczny, przemyślany przez autora prawdopodobnie według jego własnych kryteriów. Nie tylko każda grupa składa się z pięciu poddziałów, ujętych rzeczowo; ponadto jeszcze w koncepcji autora ważną rolę odgrywa pierwsze i ostatnie miejsce w danej grupie nauk. Na jej czele bowiem stoi główna, podstawowa dyscyplina, na końcu zaś — dziedzina wiedzy pełniąca funkcję służebną wobec pozostałych lub wprowadzająca w życie zasady głoszone przez poprzednie nauki, jak w księdze I teologia i etyka, w ks. II filozofia i dy-

¹⁷ Pelczarowa M.: *Z dziejów oficyn drukarskich w Gdańsku* (w. XVI—XVIII). *Rocz. Gdański* 1955 druk 1958 T. 14 s. 151—153; Barycz H.: o.c., s. 108.

daktyka, w ks. III polityka i handel, w ks. IV ekonomia i żeglarstwo, w ks. V architektura i garncarstwo. Ostatnie przeciwstawienie ukazuje raczej kontrast dzieł, które powstały w wyniku zastosowania tego samego materiału — gliny, w rezultacie zaś podkreśla zróżnicowanie znaczenia społecznego owych zawodów.

W grupie 19 nauk świętych, boskich — *sacra, divina* wymienia autor pięć gatunków — *species* nauk podrzędnych, które z kolei obejmują gatunki *scibiliów* najniższego poziomu: 1. Główne nauki teologiczne: *theologia*; *theoconomia* czyli *christologia*; *mystica* i *ascetica*. 2. *Agyographia* (hagiografia) — bibliistyka, do której należą również *hypomnographia* — komentarz do Pisma Św.; *theomantia*, *theomatica* lub *prophetia* — o prorokowaniu i księgach proroków; *apocalyptica*, *apocalypsis* — o odsłanianiu tajemnic Boga, zwłaszcza w Starym Testamencie. 3. *Scibilia ecclesiastica* dotyczą Kościoła i kapłanów: *levitica* — liturgia ofiar; *ritualica* — liturgia obrzędów; *hierarchica* lub *ecclesiastica* — o strukturze władzy kościelnej; *catechistica*; *panaerethica* — homiletyka, kaznodziejstwo. 4. *Scibilia dogmatica*, obecnie należące w większości do apologetyki: *thaumaturgia* — o cudach; *martyrologia* — o męczennikach; *exorcistica* — o wykonywaniu egzorcyzmów; *canonica* lub *scientia iuris canonici* — prawo kanoniczne (dziś odrębna nauka); *controversistica* — apologetyka. 5. *Ethica*.

Najliczniejsza w *Orbisie* i według autora najbardziej rozpowszechniona, bo wykładana w szkołach grupa nauk (40 *scibiliów*) zawiera również pięć poddziałów: 1. Oprócz nauki głównej, którą jest *philosophia*, wymienia autor następne doktryny filozoficzne: *metaphysica* — „filozofia pierwsza”; *physica* — „filozofia przyrody” i nauki jej pokrewne: *physiologia*; *physiognomica* — poznanie natury człowieka; *meteorologia* lub *meteorica*; *mineralica* — mineralogia. 2. Na czele drugiej podgrupy stoi *medicina*; potem następują nauki z nią powiązane: *pharmaceutica*; *chirurgia*; *anatomia* lub *anatomica* oraz dwie biegłości — *peritiae* praktyczne, chemiczne: *alchymia*, *alchymica* podległa fizjologii oraz *chrysopaeja*, *chrysopaeica* — „uczennica fizyki”, poszukująca „eliksiru przemieniającego” lub „kamienia filozoficznego”. 3. Dwanaście nauk matematycznych: *mathematica*, *mathéos*; *astronomia*; *astrologia*; *geographia*; *hydrographia*; *optica* — nauka fizyczno-matematyczna i podległa jej *catoptrica*, *catoprocastica* — o załamywaniu się promieni słońca; *gnomonica* lub *sciotherica* — o zegarze słonecznym; *arithmetica*; dwie nauki o pomiarach: *geometria* — o mierzeniu ziemi i *mensuratica* — o mierzeniu przedmiotów; *musica*, która wywodzi się z gatunku nauk matematycznych, ponieważ jej mnóstwo dźwięków można zawrzeć w numerach — nutach. 4. Podgrupa nauk o języku, mowie, czyli filologicznych — *philologia seu scientia sermonis* na czele z *logica*, częścią filozofii. Dalej idą trzy nauki

o wymowie: *dialectica* — umiejętność dyskusowania; *rhetorica* oraz *paraemia*, *paraemiatica* — dyscyplina ucząca sławnych powiedzeń, sentencji. Cztery nauki o literaturze: *historia*, opisująca zdarzenia i sławne powiedzenia; *poetica*, *poeseos*; *mythologia*; *ethologia*, *ethologica* lub *aethopaeja* — wyrażająca w formie poetyckiej (literackiej) charakterystykę uczuć, obyczajów, osób, rzeczy od strony moralnej, heroicznej. 5. Nauki graficzne o formach i sposobach pisma: *grammatica* lub *ars literalis* [*litteralis*]; *lexica*, *lexicologia*, *lexicographia* od słowa *lexicon*, (*vocabularyrium*, *dictionarium*) — doktryna wyjaśniania i interpretowania słów; *alphabetica*, podległa gramatyce, ucząca formować litery, rozumieć je i komponować z nich sylaby i słowa; *legiterica*, *legitura* albo *literologia* — o rodzajach, kształtach i znaczeniu (symbolice) pojedynczych liter i innych znaków graficznych; *orthograpia* — dyscyplina gramatyczna oraz *cryptographia* — notowanie pisma tajemnego, szyfrów. Na końcu nauk szkolnych, już poza podziałem nauk, aby nie psuć idei liczby pięć, została umieszczona *didactica* — dyscyplina pedagogiczna, nauka o sposobie uczenia, czyli *discentia*.

W księdze trzeciej zajmują się A. Sulcz 17 wiadomościami — *notitiae* z zakresu władzy Rzeczypospolitej i jej obywateli. *Scibilia*, które nazywa politycznymi bądź obywatelskimi, a które też można określić społeczno-politycznymi, dzieli autor na pięć stopni — *gradus*: 1. Prym w *scibiliach* o władzy i dostojnościach — *authoritas* [*auctoritas*] wiedzy *politica*; za nią postępuje *magistratica* — administracja państwowa. 2. W wiedzy o godnościach — *dignitates*, ich stopniach i urzędach na poczesnym miejscu znajduje się *eugenica* — o szlachetności urodzenia; podobnie ważne są: *honoratica*, *honoroficentia* lub *honoroficatio* — o dostojnościach; *privilegiatica* — o przywilejach kościelnych i państwowych. 3. Wiadomości potrzebne w czasie wojny — *bellum*, czyli umiejętności wojskowe: *polimica* — prowadzenie wojen, obecnie strategia; *poliocertica* lub *areotectonica* — architektura obronna; *pyrotechnica* — o materiałach wybuchowych; *armamentaria*, *armamentarica* — o uzbrojeniu; *strategematica* — o podstępach, fortelach wojennych; *sciomachica* — o ćwiczeniach różnego rodzaju formacji wojskowych w czasie pozorowanej walki. Uwieńczeniem *scibiliów* wojskowych, jak i wygranej wojny, jest *triumphatica* lub *triumphus*, czyli *pompa publici honoris*, którą odbywają sławni wodzowie po odniesionych zwycięstwach. 4. W czasie pokoju — *pax* obywatele powinni poznać sztukę kierowania zbiorowiskami ludzkimi oraz umiejętność występowania publicznego. Mówią o tym *scibilia*: *epithalamica* — o ceremoniach sakramentu małżeństwa; *symposiatica*, *symposia* — o organizowaniu kongresów państwowych i zebrań rodzinnych; *theatrica* — o zabawach i widowiskach; *cynegetica* lub *ars venatoria* — o urządzaniu polowań, myślistwie. 5. Księgę trzecią zamyka znajomość intere-

sów pieniężnych, obowiązków, zajęć handlowych — *negotia populi*. Jest to *emphorica* lub *mercatura* — kupiectwo, handel.

Najkrótsza jest księga czwarta, mówiąca o 9 umiejętnościach — *doctrinae* domowych czyli ekonomicznych, gospodarczych. Pracami tymi kierują ziemianie w domu oraz w jego kruzganku lub na dziedzińcu — *porticus*. Czynności te są podporządkowane pięciu czołowym przedstawicielkom — *columnae*: 1. *Domus patris familias* — dom ojca rodziny: *aeconomia*, *aeconomica* — ucząca sposobu właściwego urządzenia (uporządkowania) i kierowania domem. 2. *Cultus terrae* — uprawa roli: *georgica* — agronomia. 3. *Fructus hortorum* — owoce, plony, korzyści ziemi: *vindemia*, *vindemiatica* — winiarstwo, pojęte jako część agronomii i jako zbiór owoców; *pithologia*, *pithologica* — sadownictwo; *botanologia*, *botanologica* — ogrodnictwo. 4. *Animalium conservatio* — utrzymywanie zwierząt: *bucolica*, nazywana przez lud *pastoritia* — pasterstwo; *meliturgia*, *meliturgica* lub *apiaria* — pszczelarstwo. 5. *Aquarum munera* — dary, dobrodziejstwa wód: *halieutica* — rybołówstwo oraz *ars navigandi*, czyli *nautica* — żeglarstwo, umiejętność przydatna obywatelom w czasie wojny, potrzebna zaś ziemianom w czasie pokoju do spławiania zboża w celach handlowych.

Księga piąta — to zbiór wiadomości o 15 umiejętnościach mechanicznych, czyli o sztukach, zdolnościach — *artificia*, dziś w przeważającej mierze zwanych rzemiosłami. Są one działalnością twórczą, zajęciami i usługami, wykonywanymi pięcioma palcami ręki. Na ich czoło wysuwa się *mechanica*, sztuka praktyczna, *ars artificialium* — biegłość w rzemiosłach, *prudentia*, czyli dokładna znajomość, umiejętność, biegłość. Poza mechaniką, która stoi na najwyższej, głównej pozycji czynności profesjonalnych, fachowych, *scibilia* mechaniczne, podobnie jak gospodarcze, rozpadają się na pięć poddziałów ze względu na rodzaj wykonywanego zajęcia, dzieła — *opus*: 1. *Opus tectorum* — konstrukcja stropów, dachów: *architectonica*, czyli *architectura*. 2. *Opus ornamentorum* — ozdabianie: *latomica*, *lapidaria* — rzeźbiarstwo; *zoographia*, *zoographica* lub *ars pictoria* — malarstwo, czyli sztuka przedstawiania podobieństwa przedmiotów żyjących i nie żyjących¹⁸; *phrygiatica* — hafciarstwo, ozdabianie złotym haftem okryć ołtarzy w kościołach (umiejętność ta może również należeć do następnego poddziału). 3. *Opus vestimentorum* — wykonywanie odzieży, okryć: *textrica* — tkactwo lnu i wełny, sztuka mechaniczna, ale przede wszystkim ekonomiczna; *vestiaria*, *vestiarica* — odzież, krawiectwo; *scaenopaegica*, *scenofactoria* — wytwarzanie namiotów, przemysł rozwijany zwłaszcza na użytek wojska. 4. *Opus delectamentorum* — wykonywanie dzieł służących przyjemności, rozrywce, za-

¹⁸ Por. ros. *živopis'*.

bawie: *chalcographia*, *chalcographica* lub *typographica*¹⁹ — drukarstwo; *bibliopaegia*, *bibliopaegica*, *bibliopaeica* — introligatorstwo. 5. *Opus instrumentorum artificialium* — sporządzanie wyrobów, ozdób rzemieślniczych: *aurgentearica* — złotnictwo; *ferraria*, *ferratica* — kowalstwo; *lignifabrica* — stolarstwo, przemysł drzewny; *figulica* — garncarstwo.

Encyklopedia A. Sulcza, obejmująca tak wiele nauk i umiejętności spełniała zapewne swą funkcję informacyjną dla współczesnych użytkowników. W dzisiejszych czasach może również odgrywać poważną rolę historyczną, ponieważ jest wiernym odbiciem zainteresowań naukowych i czynności codziennych społeczeństwa polskiego XVII wieku.

O poglądach na istotę nauki i o światopoglądzie życiowym autora *Orbisu* świadczą jednak przede wszystkim trzy nauki: nr 1 teologia, nr 20 filozofia, pierwsza wśród nauk scholastycznych, i nr 100 *sophiologia*. Przedmiotu filozofii nie można oznaczyć, ponieważ jest zbiorem nauk — *aggregatio scientiarum*, zbiorem adekwatnym, mówiącym w równej mierze o Bogu, przyrodzie i człowieku — *Deus, natura et homo*. Filozofia, nauka rzeczy boskich i ludzkich dzieli się na teoretyczną — spekulatywną, zwaną krótko nauką — *scientia* oraz na praktyczną, zwaną *prudentia* — umiejętnością, sprawnością, biegłością. Z kolei filozofia teoretyczna — nauka dzieli się na trzy części: metafizykę, matematykę i fizykę; filozofia praktyczna — *prudentia* rozwarstwia się też na trzy części: etykę, ekonomikę i politykę.

Słowo *philosophia* znaczy miłość — *charitas, amor* oraz mądrość — *agnitio, sapientia*. W skrócie więc autor *Orbisu* nazywa filozofię po prostu *sapientia* — *sophios* albo *sophiologia* — nauką mądrości; tak rozumując kładzie znak równości między filozofią nr 20 a *sophiologia* nr 100. *Sophiologia seu scientia scientiarum* — nauka mądrości czyli nauka nauk jest połączeniem — *cognitio* teorii i praktyki. Ta integracja wpływa na określenie *sophiologii* jako *discentii*, czyli nauki, której można jednocześnie nauczać i uczyć się. Ulokowanie *sophiologii* na ostatnim miejscu grupy umiejętności mechanicznych stanowi sprzeczność z zasadą podziału nauk tej encyklopedii. Dopiero zestawienie pierwszej i ostatniej w tym dziele

¹⁹ Pochodzenie słowa greckie i łacińskie: 1) *chalkós*, gr.=miedź, brąz, metal, ruda; stąd *chalcographia* lub *calcographia*=rycie, pisanie w metalu, sztuka drukarska, ars typographica; 2) *calco* lub *kalko*, -are, -avi, -atum, łac.=m. in. wy-ciskać, wytłaczać; stąd *calcatorium*, -ii=prasa, tłocznia; *chalco-* albo *calcographus*, -i=drukarz, typographus, impressor, „wyciskacz” (1539 r.); *chalcotypus*, -i=drukarz, typographus (1537 r.); 3) *typus*, -i, łac. z gr.=m.in. odcisk z modelu. — Kopalinski W.: o.c. s. 130, 284; *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*. T. 2 Wrocław 1959; *Słownik łacińsko-polski*. Red. M. Plezia T. 5 Warszawa 1979. Współcześnie w jęz. pol., ang., franc., niem. *chalcografia* oznacza miedziorytnictwo czyli sztukę wykonywania miedziorytów. — Więckowska H., Pliszczyńska H.: *Podręczny słownik bibliotekarza*. Warszawa 1955.

nauki: teologii — nauki o Bogu oraz *sophiologii* — nauki mądrości precyzuje w pełni światopogląd autora, spina całą księgę klamrą barokową w jedną myślową całość. Podobnie jak *sophiologia* jest królową nauk, tak według *credo* naukowego i religijnego A. Sulcza, Bóg jest panem nauk — *Deus scientiarum Dominus est*. Na odwrocie karty tytułowej autor *Orbisu* zaczyna księgę werselem 5 z rozdziału 24 Izajasza: *In doctrinis glorificate Deum* — w naukach chwalcie Boga. Kończy zaś dzieło zwyczajem swoich czasów maksymą: *ad majorem Dei gloriam... D. O. M. [Deo Optimo Maximo] omnia*²⁰ — wszystko.

RODZAJ I TYP ENCYKLOPEDII

Istnieje wiele podziałów encyklopedii, podobnie jak i pozostałych wydawnictw informacyjnych, zwłaszcza bibliografii.

Uwzględniając cechą najbardziej rzucającą się w oczy, objętość dzieła, należy zaliczyć *Orbis* do encyklopedii małych, ponieważ jej pięć ksiąg mieści się w jednym tomie²¹.

Ze względu na przeznaczenie, biorąc pod uwagę grupy wieku i intelektualny poziom odbiorcy, jest encyklopedią o zasięgu jednocześnie naukowym i powszechnym: część 1 — encyklopedia o naukach, dla uczonych i inteligencji, reprezentuje wysoki poziom naukowej abstrakcji, można ją także zaliczyć do podręczników uniwersyteckich dla studentów; część 2 — kaznodziejska, podająca przykłady oraz refleksje naukowe i religijne ma charakter uniwersalny jako uzupełnienie wiedzy dla dorosłych na średnim poziomie, a pośrednio, poprzez kazania i inne mowy — dla szerokiego ogółu społeczeństwa.

Według metody układu haseł *Orbis* jest encyklopedią systematyczną; mieści się w obrębie encyklopedii rzeczowych, a nie formalnych, alfabetycznych.

Najbardziej jednak zasadniczy dla encyklopedii jest ich podział według zakresu materiału w nich ujętego, czyli według treści: na encyklopedie ogólne i specjalne, szczegółowe. Obiegowa definicja ustala, że encyklopedia ogólna ukazuje całość wiedzy ludzkiej, może się więc pochwalić pełnym zakresem materiału. Niezależnie od sposobu układu haseł obejmuje informacje merytoryczne, wysnute z treści wszystkich możliwych istniejących aktualnie nauk i wiedzy praktycznej, a więc składa

²⁰ Na większą chwałę Boga... Bogu Najlepszeemu, Największeemu wszystko. Por. też powiązanie ostatniego słowa maksymy z tytułem encyklopedii: z pierwszym wyrazem *orbis* i z najważniejszym, głównym wyrazem — *omni* — *scibile*.

²¹ Tak są przynajmniej opracowane egzemplarze *Orbisu* w Lublinie: w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL oraz w WBP im. H. Łopacińskiego.

się z wielu dość szczegółowych wiadomości (tematów, haseł) o przedmiotach jednostkowych i ogólnych. Tematami indywidualnymi są nazwy własne osób i instytucji, pojęcia językoznawcze związane z kulturą, np. literatura polska, nazwy geograficzne i topograficzne, nazwy wydarzeń historycznych. Tematy, hasła ogólne — to nazwy przedmiotów jednokowych, powtarzalnych, np. muzeum, ptaki; nazwy formalne, np. czasopismo, encyklopedia i nazwy klasowe, czyli nazwy dziedzin wiedzy i działalności praktycznej, np. fizyka, historia, drukarstwo²². Wprowadzony do encyklopedii, najczęściej alfabetycznej, temat klasowy autor charakteryzuje podając wiadomości z teorii danej nauki lub umiejętności: definicję, przedmiot, metody, klasyfikacje, historię i najważniejsze problemy badawcze.

Encyklopedie specjalne różnią się od ogólnych niepełnym zakresem materiału: analizują bowiem bardziej szczegółowo wybrany jak gdyby z encyklopedii ogólnej zbiór haseł na dany temat lub nawet tylko jedno hasło — temat. Najczęściej powstają encyklopedie specjalne, których podstawą tematyczną są hasła przedmiotowe i formalne encyklopedii ogólnej. Wśród nich poczesne miejsce zajmują encyklopedie jednej dziedziny wiedzy lub nauki czy zbioru nauk pokrewnych, jak encyklopedia matematyki, względnie nauk matematyczno-przyrodniczych. Tego typu encyklopedia nauki, nauk, w układzie systematycznym bądź alfabetycznym zawiera szeroki zasób konkretnych informacji merytorycznych. W przypadku jednak, gdy encyklopedia specjalna rozszerza, mówiąc poglądowo, hasło lub hasła klasowe encyklopedii ogólnej, zasługuje na miano encyklopedii o nauce, naukach. Ten typ encyklopedii zwraca uwagę na zagadnienia teoretyczne, abstrakcyjne przy opisie jednej czy więcej nauk.

Wśród wielu klasyfikacji rodzajów encyklopedii istnieje zatem ich podział według sposobu ujęcia nauki lub nauk. W kręgu wszystkich encyklopedii przeważają konkretne, które zawierają zbiory faktów — „przedmiotów” naukowych i praktycznych. Należą do nich encyklopedie ujęte merytorycznie: ogólne i prawie wszystkie specjalne łącznie z encyklopediami nauki, nauk. Jedynie encyklopedia o nauce, naukach w ujęciu teoretycznym, która przedstawia ogólne zasady nauk i grupowania zjawisk stanowi typ encyklopedii abstrakcyjnej — naukoznawczej, meta-naukowej²³.

Orbis A. Sulcza w pierwszej części hasłowej tylko pozornie ma zakres pełny, dotyczący wszystkich nauk, jak w encyklopedii ogólnej. W rzeczywistości różni się od niej sposobem ujęcia tych nauk. Autor zwraca bo-

²² Cwiekowa J.: *Opracowanie przedmiotowe piśmiennictwa. Problemy teoretyczne i metodyczne*. Warszawa 1974 s. 49—56.

²³ Chm[ie]lowski P.: *Encyklopedia*. W: *WEPI* T. 19 Warszawa 1897 s. 336.

wiem uwagę tylko na ich stronę teoretyczną, metanaukową przerzucając nieco faktów konkretnych do części drugiej haseł. Encyklopedia A. Sulcza jest rozbudowanym systemem klasyfikacyjnym nauk, podobnie jak systemy opracowane przez Franciszka Bacona czy Gottfryda Wilhelma Leibniza, a w późniejszych wiekach — Augusta Comte'a i Herberta Spencera²⁴. Na korzyść jednak skromnego autora — franciszkanina trzeba dodać, że jego dzieło w porównaniu z szerokimi wykładami teorii nauk koryfeuszy filozofii jest właściwą, skondensowaną encyklopedią, w której wszystkie informacje, uporządkowane w zwartym szyku haseł, pozycji i określeń, mogą być łatwo i szybko odnalezione przez czytelnika.

Jest zatem *Orbis A. Sulcza* jako encyklopedia o naukach rzadkim w Polsce okazem encyklopedii specjalnej: naukoznawczej, abstrakcyjnej, którą zrodził *Wiek Systemów*²⁵, bogaty w przejawy myśli teoretycznej okres baroku.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Zbikowska-Migoń A.: *Kierunki rozwoju nauki. Przewodnik metodyczny... dla studentów bibliotekoznawstwa i informacji naukowej*. Wrocław 1980 s. 16.